

DE VERRADER

Voor Dido

Ik heb heel veel meegemaakt, en zou het, wanneer ik alles in een boek zou lezen, niet voor waar aannemen. De werkelijkheid is soms erger en vreemder dan de grootste fantasie.

Anton van der Waals

(Huis van Bewaring, Rotterdam, september 1946)

Inhoud

Woord vooraf 9

- 1 De gedoemde 13
- 2 De keuze 28
- 3 Jager en opgejaagde 53
- 4 De burgemeester en de jood (en de autobanden) 77
- 5 Het tuinhuisje en de gevolgen 99
- 6 De barman en de minister-president 115
- 7 Van der Waals als pion in het grote radiospel 129
- 8 De moedige wiskundeleraar, de valstrik en de eerste moord
152
- 9 De idealist, de journalist en de dubbele verloving 175
- 10 De man die werkelijk álles tegelijk kon 199
- 11 Van der Waals als ridder, als belastinginspecteur en als dode
222
- 12 Als baron naar Stockholm, als superbruidegom naar Loos-
drecht en dan van kwaad tot erger 245
- 13 De dood van de twee dienstknechten, of: op de vlucht 269
- 14 Dansen met de Canadezen, werken voor de Britten, maar
onvindbaar voor de Nederlanders 288
- 15 Verhagen! Verhagen? 318

Bronnen 357

Register 361s

Woord vooraf

‘En? Hoe was het?’ vroeg zijn vrouw nadat hij was teruggekeerd van het vuurpeloton. Harry van Doorn antwoordde: ‘Ik wil hier nooit meer over praten.’

Maandenlang, misschien wel een jaar, had Van Doorn zich in zijn rol als aanklager vastgebeten in de belevenissen van Anton van der Waals: verraderspraktijken, al dan niet gefantaseerde ontmoetingen met de groten der aarde, afpersing, moorden. En tal van raadsels. Maar nu, in januari 1950, was het genoeg. De jonge en ambitieuze jurist Van Doorn had Van der Waals’ hoofd geëist, iets waarmee hij het erg moeilijk had gehad, en hij was erbij toen de kogels het lichaam van de gehate contraspion doorboorden. Daarna deed Van Doorn een maand lang zijn mond überhaupt niet open, ook niet tegen zijn vrouw, die hem al die tijd had bijgestaan door zijn bevindingen ’s avonds uit te tikken en hardop aan hem voor te lezen.

Alles had Harry van Doorn te zeer aangegrepen: de gruwelen, het ordenen van de stapels bewijsmateriaal, de rechtszaak, de enorme publicitaire aandacht voor, zoals Van der Waals in 1950 werd genoemd, de grootste schurk uit de oorlog. Van Doorn had niet gevraagd de zaak-Van der Waals te mogen behandelen; die was hem toegewezen. Hij vond eenvoudig dat hij deze onaantrekkelijke opdracht niet mocht weigeren nadat hij, na lang aarzelen, eenmaal was ingegaan op het verzoek beschikbaar te zijn als aanklager in de ‘bijzondere rechtspleging’, die na de oorlog was ingesteld voor de vervolging van landverraders. Een loopbaanmanoeuvre was dit zeker niet geweest; Van Doorn, ooit

fuifnummer annex rechtenstudent, en nu, halverwege de dertig, nauwgezet en ernstig, had het gedaan uit plichtsbesef.

Anton van der Waals had een spoor van verwoestingen door het verzet getrokken en hij was zijdelings betrokken geweest bij het mistige, nooit helemaal opgehelderde ‘Englandspiel’. Keer op keer won hij het vertrouwen van verzetslieden en lokte hij ze in de val van de Duitsers. Het zijn belevenissen waarover nog steeds wordt gespeculeerd. Dat krijg je ervan als je tot vlak voor je dood volhoudt dat je in opdracht van een Engelse spion hebt gehandeld. Die spion is nooit gevonden, helaas voor Anton, maar dat heeft menigeen wel aan het twijfelen gezet. De krankzinnige avonturen van Anton van der Waals waren aanleiding voor een roman (*De donkere kamer van Damokles* van Willem Frederik Hermans), een bioscoopfilm (*Als twee druppels water* door Fons Rademakers) en tal van publicaties pro en contra de man die tot verbazing van zowat iedereen na de oorlog opdook in Duitsland en Rusland om daar namens de Britse geheime dienst inlichtingen in te winnen.

Was hij kortom, zoals hij zelf beweerde, een onschuldig slachtoffer van op hoog niveau gesmede complotten? Of toch een klasiek geval van gewetenloosheid? In ieder geval leek hij te genieten van het spel dat hij met anderen speelde, de vermoedingen die hij aannam, het vele geld dat hij verdiende – roofde –, de vrouwen die hij inpalmde. Het zal tenslotte niet vaak zijn voorkomen dat iemand tegelijk verloofd was met de Duitse secretaresse van de Sicherheitsdienst en met de dochter van een belangrijke verzetsman. Alleen een sluwe kameleon die geen last heeft van moraal presteert zoiets. En wil zoiets. Vast staat dat zijn levensverhaal haast te bizar voor woorden was en dat deze Rotterdammer, nota bene familie van Nobelprijswinnaar Johannes van der Waals, het in zekere zin verdient voor altijd te worden herinnerd.

Hij roept iets van compassie op. Zo verging het mij bij het schrijven van deze biografie – de laatste pagina’s kwamen tot

stand met kippenvel. Zijn laatste gang, van de gevangenis naar de Waalsdorpervlakte, werd afgelegd in peilloos diepe eenzaamheid. Daar reed hij dan, de 37-jarige anti-held, in een gevangenisvoertuig, vergezeld van een geestelijke, op een ijskoude januarimorgen en verder niemand meer om hem te helpen, om de auto te stoppen, bijvoorbeeld en alles terug te draaien, de dood tegemoet.

Eerst leek hij in korte tijd alles te winnen. Als een held op het witte doek had hij geposeerd voor camera's, en nu was hij alles kwijt. Behalve enkele familieleden wilde niemand hem, symbool van het kwaad, de duivel in eigen persoon, nog kennen. Hij had gebeden om vergiffenis en alleen God weet of hij het deze keer meende.

Merkwaardig dat je met zo iemand te doen krijgt. Een verliezerslot kan kennelijk verdiend en sneu tegelijk zijn. Ik heb veel van de plekken bezocht waar hij zijn werk had verricht. De plek bij Aalsmeer waar de dienstknecht in stukken werd gezaagd, de villa in Ede waar een groep moedige verzetslieden in de val werd gelokt, het vakantiehuisje in Zuidlaren waar Anton van der Waals de bevrijding, die zijn leven zo'n curieuze wending zou geven, had afgewacht: ik ben er geweest, net als hij, en alleen dat heeft al iets met me gedaan.

Ook zal ik nooit meer de ogen vergeten van de geïnterviewde overlevenden. Zoveel jaren later stroomden die nog vol van verbijstering over wat hen in oorlogstijd was overkomen. Want laten we eerlijk zijn, de successen van Van der Waals waren voor een deel te danken aan de naïveteit van veel mensen die zich inzetten voor de vrijheid van hun land. Dat is toch wel een van de lessen die uit deze verhandeling kunnen worden getrokken.

Rest mij een dankwoord aan degenen die mij bij de voorbereidingen van dit boek hebben geholpen: Martin Ros, die mij op de van hem bekende, dus nogal overdonderende wijze, overhaalde eraan te beginnen; Frank Visser, de Van der Waals-kenner die mij aan documenten hielp en mij stimulerend toesprak; mijn echt-

genote Dido Michielsen die mijn teksten na iedere dag ploeteren voorzag van eerlijke en zonder uitzondering bruikbare correcties; mijn vriend Klaas Treurniet, die in zijn rol van eerste meelezer stimulerende adviezen gaf; en Gerard Aalders, medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, die bereid was het manuscript op onjuistheden te scannen. De meest actuele dank gaat uiteraard uit naar Robbert Ammerlaan en de medewerkers van De Bezige Bij voor hun inzet en stimulerende aandacht voor deze nieuwe en herziene uitgave.

Auke Kok

Maart 2005

1 De gedoemde

Het klinkt misschien vreemd, maar in zekere zin was 16 april 1948 een dag zoals Anton van der Waals zich die altijd had gewenst. Het was stralend voorjaarsweer en de mensen stonden 's morgens in de rij, speciaal om hem van dichtbij te kunnen zien. Hij vond het prettig om als een bijzondere figuur te worden beschouwd, als iemand die dingen deed waar anderen voor terugdeinsden. En deze dag zou hij over belangstelling niet te klagen hebben, net zomin als de daaropvolgende dagen trouwens.

Het punt was alleen: de interesse was niet erg vriendelijk bedoeld. Van der Waals zat in een ondergrondse cel van de Rotterdamse rechtbank, en de rij belangstellenden was alleen maar bereid zoveel geduld op te brengen omdat men van het 'grote verraadproces', zoals zijn zaak werd genoemd, zo min mogelijk wilde missen. Vriendelijk kon je de mensen die zich voor het bordes van het monumentale Paleis van Justitie ophielden dan ook niet noemen. Men was uit op vergelding, en op niets anders. Ongetwijfeld zouden sommigen onder de wachtenden hem met genoeg iets aandoen zodra ze de kans kregen. Elders in het land werden al plannen bedacht hem te vergiften voor het geval hij niet de doodstraf zou krijgen. Hier, in zijn ondergrondse cel aan de Noordsingel, was hij – voorlopig – veiliger dan erbuiten.

Hij werd beschuldigd van ongeveer het ergste wat men zich toen, drie jaar na de bevrijding, kon voorstellen: het tegen betaling uitleveren van verzetsmensen aan de nazi's. Want verzetsmensen, daar was iedereen het over eens, vertegenwoordigden het beste wat een land kon voortbrengen. De openbare aankla-

ger had aangekondigd te zullen bewijzen dat Van der Waals betrokken was geweest bij de arrestatie van 83 landgenoten, van wie 43 tijdens hun gevangenschap waren overleden. Vrijwel niemand twijfelde er overigens aan dat het werkelijke aantal slachtoffers veel hoger lag; het betrof hier slechts de gevallen waarin Van der Waals' rol volgens de aanklager onomstotelijk vaststond. En of dit alles nog niet genoeg was, zou de verdachte ook, 'na kalm beraad en rustig overleg', zijn dienstknecht door het hoofd hebben geschoten.

Belastend materiaal was er in overvloed. Het was verzameld door een team van chercheurs annex voormalige Rotterdamse verzetsmensen, die allen zinden op wraak jegens 's lands meest beruchte verrader. Het proces-verbaal van hun vooronderzoek omvatte 1467 pagina's. Er waren 757 getuigen gehoord. Ruim zeventienhonderd (familieleden van) slachtoffers waren met Van der Waals 'geconfronteerd'; 46 getuigen waren gedagvaard – van wie niet één verondersteld werd veel positiefs over de verdachte naar voren te brengen.

Tallose verzoeken had het Openbaar Ministerie ontvangen van belangstellenden die meenden recht te hebben op een entreebewijs: familieleden van Van der Waals' slachtoffers, verzetsmensen die door zijn toedoen in handen van de Duitsers gedreven waren (en die het er levend af hadden gebracht), opsporingsmedewerkers van het leger, de politie en inlichtingendiensten, juristen die zich in de – speciaal voor oorlogsmisdaden ingestelde – Bijzondere Rechtspleging gespecialiseerd hadden, rechtenstudenten die het proces als interessante kost beschouwden. Geduldig stonden zij, langs de voortuintjes waar de knoppen al voorzichtig uitliepen, te wachten tot ze naar binnen mochten.

In de kranten en op straat was Van der Waals al enige tijd het gesprek van de dag. De volksvijand nummer één, Nederlands eerste verrader, het symbool van het kwaad, of hoe men hem ook omschreef: ze hadden hem te pakken gekregen en nu zou hij publiekelijk te kijk worden gezet. De donkerste dagen van de bezet-

ting zouden herleven, voorspelden de kranten, en de vleesge-worden slechtheid ging zijn immense tol betalen, daar kon geen misverstand over bestaan. Van der Waals was pas 35 jaar, maar hij had voldoende op zijn geweten om uit te groeien tot een natio-nale bekendheid.

In alle soorten milieus sprak men over hem, zo belangrijk werd zijn proces bevonden: van diplomatieke kringen in Lon-den, waar de adviseur van koningin Wilhelmina, François van 't Sant, er in geschrifte op wees dat hij premier Gerbrandy tijdens de oorlogsjaren nog zo had gewaarschuwd, tot in de gevangenis van Scheveningen, waar voormalige nazi's als politietopman Hanns Rauter en zijn ondergeschikte Joseph Schreieder, in af-wachting van hun eigen rechtszaak, heimelijk kibbelden over de tactiek bij de komende getuigenissen aan de Noordsingel.

En de krant die zo ongelukkig was zich in een voorbeschou-wing een verkeerde inschatting te veroorloven, werd onmiddel-lijk op bestraffende toon toegesproken door een andere krant. Voor foutjes lag deze zaak veel te gevoelig.

Met een haast verlekkerde precisie hadden de dagbladen de acti-viteiten van de 'beruchte spion in Duitse dienst' uit de doeken gedaan; hele feuilletons waren eraan gewijd. De lezers hadden kunnen griezelen van kruidig opgediste verhalen, die gingen over eigenhandig in stukken gehakte mensenlichamen, duistere intriges in regeringskringen en relaties met verschillende vrou-wen tegelijk. Enkele notabelen hadden zich inmiddels publieke-lijk beklaagd over de 'sensatielectuur' waartoe Van der Waals' avonturen aanleiding hadden gegeven.

Een van zijn bekendere slachtoffers, de Amsterdamse journa-list Levinus van Looi, had bij wijze van persoonlijke vergelding zelfs een hoorspel over hem geschreven. Van Looi was voor de oorlog Berlijns correspondent geweest namens het socialistisch dagblad *Het Volk*, tijdens de oorlog pleegde hij verzet aan de zijde van SDAP-voorman Koos Vorrink en sinds de bevrijding was hij chef nieuwsdienst bij de Nederlandse Radio Unie. Twee dagen